

Audun Kjus

FORTELLINGER I TUSSMØRKET

*Om kveldene fortaltes eventyr og historier. Særlig fortaltes spøkelseshistorier.
(NEG93, 21346 Mann, Loppa)*

Julehilsen 2011

Omslag og layout: Audun Kjus, NEG. Bildet er en illustrasjon av O. Sinding og H. P. Hansen til Asbjørnsens "En gammeldags julaften"

Trykt ved Aktiv Trykk AS

ISBN 978-82-91161-38-9

ISSN 1500-0966

FORTELLINGER I TUSSMØRKET

Audun Kjus

Det er tidlig på morgenen sent i november. Jeg har åpnet inngangsdøren for selvlýsende katteøyne og sendt skolebarn av sted med refleksvester. Nå har jeg satt meg til foran peisen for å skrive på NEG's julehilsen.

2011 går langsomt mot slutten, men enda skal det bli mørkere før det tipper over til 2012 og vi får blanke ark og nye muligheter. 2011 var året da jeg ble kjent med NEG. Jeg har arbeidet med å lage spørreundersøkelser, presentert arbeidet vår for studenter og for historielag, tatt i mot henvendelser og hjulpet folk med å finne frem til arkivmateriale de har bruk for. Jeg har også begynt å sette meg inn i spørrelistenes historie. I 2012 skal jeg skrive en artikkel om Nils Lid, som var en pioner for vår måte å jobbe på. Og ikke minst så har jeg lest metervis med spørrelistesvar, både nye og gamle. Vi leser alt dere sender oss, og selv om vi ikke kjenner våre medarbeidere personlig, får vi vite svært mye om dere. Vi får ikke så mange anledninger til å takke for innsatsen, men med julehilsenen prøver vi å uttrykke takknemlighet for samarbeidet i året som har gått og ønsker om at vi vil ha glede av brevene vi sender hverandre også i året som kommer.

Min første arbeidsoppgave i 2011 var å lage en undersøkelse om oppdragelse og oppvekst. Planene for undersøkelsen begynte ved en utstilling som ble åpnet på Folkemuseet i desember 2010. Lederen for museets dokumentasjonsavdeling, Tove Wefald Pedersen, skrev i sin tid en hovedoppgave om guttehjemmet på Bastøy. Da regissøren Marius Holst skulle lage film om guttehjemmet ble Tove kontaktet, og samarbeidet førte blant annet til denne utstillingen, som handlet om hvordan disiplin og straff ble brukt i oppdragelsen på guttehjemmet på første halvdel av 1900-tallet. Vi får vel tro at bruken av disiplin og straff på barnevernsinstitusjoner i dag er forskjellig fra det guttene ble utsatt for på Bastøy. "Men hva med de som ikke ble sendt på institusjon?" tenkte jeg. Hva slags oppdragelse var det vanlig at barn fikk på første halvdel av 1900-tallet? Jeg vet jo at den oppdragelsen jeg selv fikk på 1970-tallet på mange måter skiller seg fra hvordan jeg oppdrar mine egne barn. Jeg forlot Bastøy-utstillingen med tanker at barneoppdragelsen har en historie. Det er en historie som preger mye av livene våre. Det er en historie vi ikke kan vite så veldig mye om uten å spørre folk. Og det er jo dette vi gjør i NEG: arkivet spør og medarbeiderne svarer. Til spørrelisten *Oppdragelse før og nå* sendte dere fyldige og

verdifulle svar, og jeg fant snart ut at materialet som kom inn kunne ses i sammenheng med to av NEGs tidligere undersøkelser. "Barn i skolealderen og fram til konfirmasjonen" fra 1963 handler om oppvekst og oppdragelse både i hjemmene og på skolen. "Da klokka klang" fra 2002 (denne har jo mange av dere svart på tidligere) handler om skoleminner. I løpet av 2011 har jeg jobbet med å bearbeide materiale fra disse tre undersøkelsene. Jeg har skrevet noen korte artikler og foredrag, litt om bruken av fysisk straff i skolen og litt om bruken av skremsler i oppdragelsen. På sikt har jeg tenkt å bruke dette materialet til å skrive en fyldigere tekst om oppdragelsens historie. Resten av denne julehilsenen vil jeg bruke på en detalj jeg fant i svarene fra 1963.

Spørrelisten fra 1963 var ikke helt lik de vi sender ut i dag. Det var en spørreliste på seks sider med 67 nummererte spørsmål. På denne tiden henvendte arkivet seg til medarbeiderne med høflig tiltale. (Arkivet ble ikke dus med medarbeiderne før i 1979.) Spørsmålene ble fremsatt i en nok så formell og ikke for nærgående tone. Dette henger nok sammen med at vi i 1963 i liten grad spurte etter medarbeidernes egne erindringer og perspektiver. I dag er det jo slik at den enkelte som deltar i våre undersøkelser først og fremst svarer på vegne av seg selv. I undersøkelsen fra 1963 (og i de fleste av våre undersøkelser frem til vi ble dus i 1979) er grunnholdningen at vi spør etter hvordan man brukte å gjøre dette og hint "i Deres bygd". Samtidig var det større variasjon i hvordan svarene ble til. Noen ganger ser vi at den som sender inn besvarelsen har intervjuet en eller flere eldre folk fra bygda og besvarelsen er et sammendrag fra disse intervjuene. Andre ganger ser vi at den som svarer tar på seg rollen som *hjemmelsmann*, og svarer ut fra lokalhistoriske kunnskaper om hvordan det pleide å være i bygda før. Men så har vi også medarbeidere som gjennomgående skriver ut fra egne minner, ganske likt slik dere som oftest gjør i dag. Når de blir spurt om noe de ikke har erfaring med, svarer de at de ikke har kjennskap til dette og går videre på listen, men når de kommer til et emne der de har mange og rike minner, skriver de lange og fyldige svar.

En tilsvarende variasjon finner vi i spørsmålsstillingen. I utgangspunktet virker spørsmålene ganske objektive. Arkivet spør om hvordan det brukte å være i bygda før, og det ligger nok i kortene at arkivet er mest interessert i det eldste sjiktet av opplysninger fra "manns minne". Mange av spørsmålene er temmelig lukkede som for eksempel spørsmål 6: "Skulle barn ikke kitle hverandre? Ble man stam av det?" Men så kommer det også spørsmål der arkivet spør direkte etter de personlige minnene til den som skriver, som for eksempel spørsmål 61: "Kan De fortelle om noen hendelser som gjorde et stort inntrykk på Dem i barneårene?" Noen av de som tar rollen som hjemmelsmenn reagerer med å

hoppe over slike spørsmål. Det er svarene til et av disse mer åpne spørsmålene det skal handle om her. Nærmere bestemt har jeg gjennomgått svarene til spørsmål 58: ”Fortell om minner fra barndommen når De hørte på voksne etter at arbeidet var slutt, hvem fortalte (foreldre, besteforeldre, fremmede, skredder, skomaker og andre håndverkere som arbeidet på gården osv.) og hva de fortalte (eventyr, overnaturlige opplevelser, skrøner, nyheter osv.)?”

I likhet med Anne Moestue og Ann Helene Bolstad Skjelbred, som jobbet i NEG inntil nylig, er jeg utdannet folklorist, og folklorister er svake for alt som har med fortellinger å gjøre. Her ble det spurt om både fortellere, fortellinger og fortellingssituasjoner. Noen telefonsamtaler styrket mistanken om at dette materialet ikke tidligere er analysert.

I undersøkelsen om oppdragelse og oppvekst fra 2011 har vi ikke noe spørsmål som svarer til spørsmål 58 fra 1963. Det skyldes ikke forglemmelse. Spørsmål 58 spør etter en situasjon av et slag som var alminnelig da 1963-medarbeiderne var barn, men på det tidspunktet besvarelsene ble skrevet var disse situasjonene forsvunnet eller kraftig endret. Det var flere årsaker til at det hadde gått slik. Utviklingen i hjemmets teknologi hadde endret kveldene. Det flakkende lyset fra et peisbål var byttet ut med elektrisk lys, og i stuen behøvde ingen krok å være mørk. Radioen kom i mellomkrigstiden og etter 2. verdenskrig slo den seg opp som det dominerende mediet. Ut av radioen strømmet både nyheter og underholdning. Mens avisene ble større og mer effektive, ble den muntlige spredningen av nyheter mindre viktig. Skreddere og skomakere hadde pleid å ta inn på gårdene der de slo om seg med nål og tråd og nyheter og fortellinger, men deres tjenester var blitt industrialisert.

Dessverre ble ikke medarbeiderne bedt om å oppgi fødselsdato i svarene (vi fikk ikke dette som fast praksis før i 1986). Det er også en generell svakhet ved mange av undersøkelsene våre at medarbeiderne i så liten grad blir bedt om å datere forholdene de beskriver. Men vi vet at det var mange eldre som skrev for oss, (rimelig nok med vår interesse for *gamle dager*.) Jeg vil tro flertallet av de personlige minnene vi får del i er fra ca 1890 – 1910. De spredte årstallene som blir oppgitt styrker denne gjetningen. Vi ser også av selve beskrivelsene at vi befinner oss før radioen og for en stor del også før elektrisk lys.

Den gode timingen, det at undersøkelsen bevarer minner om situasjoner som i mellomtiden var modernisert og endret, er naturligvis ikke tilfeldig. Det var nettopp denne typen kunnskap arkivet var ute etter. Vi skulle bevare for etter-

tiden minnene om det tradisjonsbundne livet på bygdene som moderniseringene hadde gjort ende på.

Den skumle julen

I svarene får vi høre om hvor, når og hvordan det ble fortalt, hvem som fortalte og hva slags historier det var snakk om. Alt dette skal jeg komme inn på, men først en liten utdyping av *når*, som en forklaring på hvorfor jeg synes en gjennomgang av dette materialet egner seg for en julehilsen. For det er nemlig slik at julen og tiden frem mot julen fremstår som en sesong for historiefortelling. Årets avling er brakt i hus. Tiden for utearbeid om kveldene er over. Det blir tidlig mørkt, men i de fleste husstander vil man spare på oljen, for vinteren er lang. Lyset og varmen fra peisbålet gir det naturlige samlingspunktet. Dette er den typiske situasjonen for fortelling. Så typisk at den kanskje kan virke som en klisje, men den har vært virkelig nok.

Når en begynner å se etter, da er det en forbindelse mellom julen og skumle fortellinger som ikke kan være tilfeldig. Mange sagn som handler om faren for å treffe på unaturlige vesener, er om hendelser som skal ha funnet sted i julen. Det var sent en julekveld da Dyre Vaa rodde trollet over innsjøen Totak. (Red. Bø *et al.*, *Norske segner*, Oslo: Samlaget, 1995, 90) Petter Dass fikk hinmannen som skysskar en julekveld. (Ibid. 215) Det var i julen at Gunder Giesemand ble budt drikke og stakk av med drikkehornet til draugen i Vallarhaugen. (Ibid. 78) I eventyret Kjetta på Dovre hører vi om en liten fjellgård som hver julaften er så ille hjemsoekt av huldrefolket at menneskene ikke kan være der. Faren for å bli bortført av unaturlige vesner i julen blir satt på spissen i sagnene om Oskoreii (Åsgardsreiea). Her møter vi en usalig blanding av skrømt og hedenske gudeskikkelser som farer i vill flukt over landet, som bringer alt i uorden og river med seg levende mennesker hvis de kan. (Ibid. 71)

En av de mest kjente skildringene av den skumle julen har vi i Asbjørnsens "En gammeldags julaften". Stykket, som første gang ble trykket i avisen "Den Constitutionelle" julen 1843, munner ut i en fortelling om en kvinne som tror hun har forsovet seg og skynder seg til kirken. Hun tror det er første juledags morgen, men det er midt på julenatten. I kirken møter hun ikke sine levende naboer, men de døde, og hun er heldig som slipper fra dette møtet med livet. (Ibid. 67) Stykket begynner med en skildring av julaften som en kveld for å fortelle historier, ikke minst skumle historier. Det Asbjørnsen viser oss med denne fortellingen, gjelder trolig også for de andre skumle historiene som skal ha funnet sted i julen: Det er en sammenheng mellom tiden i fortellingen (julaften) og tiden for fortellingen (den sene høsten og den tidlige vinteren).

I England på midten av 1800-tallet ble denne sammenhengen overført fra muntlig fortelling til litterære tidsskrifter. Charles Dickens' kjente julegrøsser "A Christmas Carol", om en gammel gnier som blir hjem søkt av spøkelsene til alle han har vært hensynsløs mot, skal ha vært med på å danne en trend der det ble forventet at alle engelske julehefter skulle inneholde minst én spøkelsesfortelling. Julen ble i England en litterær høysesong for spøkelsesfortellinger på en måte som ligner hvordan påsken i Norge er blitt en høysesong for kriminalmysterier.

Det er ikke bare i de gamle fortellingene at julen er forbundet med fare og spøkelser. Mange av de eldre juleskikkene viser julen som en skummel tid (og for flere enn grisen). Her er et lite utdrag med eksempler:

Den som nøs mens han spiste julekveldsmaten, varslet at han selv eller en annen ved bordet ikke fikk oppleve neste julaften. Når en fugl kom flygende og satte seg på vinduet og skrek, foregrep den skremmende dødsbudskap. Gol hanen julenatt, skulle en kjenne på føttene hans. Var de kalde, ble det snart lik i gården; var de varme, var det "lauseld" (brann) i vente. (Ø. Hodne, *Jul i Norge*, Cappelen: 1996, 92)

Noen steder brukte man å tenne julelys på julaften, men hvis lyset sluknet før det hadde brent ned varslet det død. Andre steder pleide de å "kaste sko". Det kunne foregå slik at husbonden satt med ryggen mot husdøra og kastet en sko for hvert medlem i husstanden mot utgangen. Vendte tåspissen mot døra skulle eieren dø i løpet av året som kom. Vendte helen mot døra skulle eieren leve i mange år. Her kunne det fylles på med flerfoldige andre varsler man kunne ta på julaften, som brått kunne vende seg til å bli dødsvarsler.

Dødens påtagelige nærhet julaften gjorde at mange folkeminnegranskere og religionshistorikere tidlig på 1900-tallet tenkte seg den gamle norrøne julefeiringen sterkt preget av fedrekult. Julenatten var den natten i året da de døde forfedrene fikk vende hjem til husene. Man satte ut mat og drikke til dem (senere til englene eller til nissen). Man holdt badstuen varm etter at de levende hadde vasket seg, for at de døde også skulle få seg et julebad. Noen steder dekket man bordet for dem i stuen og lot det stå dekket julenatten, klart med mat og drikke. I flere bygder i Norge fortelles det at man har hatt som skikk å re sengene for de døde julenettene, mens folket selv sov i halm på gulvet. (H. F. Feilberg, *Jul II*, Schubotske forlag: 1904, 8f) For noen generasjoner siden ble religionshistorikere og folklorister vilt begeistrede av denne typen opplysninger. En av tidens store diskusjoner var hvordan man skulle tenke seg religio-

nens opphav, og forfedrekult var en sterk kandidat. Her skal jeg ikke frem til noe større poeng enn at julen kunne oppleves som en skummel tid. For oss er dette kanskje fremmed nok til at det er verdt å grunne litt på. Det mest skremmende de fleste av oss opplever på julaften er kanskje forventningen om at alle skal kose seg med familien, og kanskje også bergene med plastleker som barna pakker ut. Men julen var altså lenge også en tid for å fortelle og lytte til skumle fortellinger. Det er kanskje en juleskikk vi kunne ta opp igjen?

Fortellersituasjoner

Noe av det fine med materialet til Norsk etnologisk gransking er at medarbeiderne ikke bare svarer på spørsmålene fra arkivet, men at de samtidig kommenterer dem, både direkte og indirekte. Arkivet spurte etter fortellersituasjoner om kvelden etter arbeidet. Det er flere som bemerker at arbeidet ikke nødvendigvis var over da man kom sammen i stuene om kvelden. Nettopp det at man kom sammen for å arbeide, ga anledning til å dele erfaringer og fortellinger.

Nyhende, slekt og folk vart drøfta medan skomakararbeid, kletilverking og garnbinding og garnbøting gjekk for seg i stova, der det og vart kokt.
(18925 Mann, Vanylven)

Om vinteren hadde folket mykje arbeid inne i stova. Kvinnfolket kara og spann, eller spøta, karane øksa og arbeidde ymse reidskap. Me borna var med og tykte det var moro. Han far hadde kråk (krâuk) fest på veggenn attmed omnen, der han kråka skinn. Og innimellom fortalde dei soger og eventyr, eller song viser og songar. T.d.:

Ein gulu gut har eg valt meg ut,
om ikkje han eig meir enn ein turkeklut.

Ein svartu kar vil eg ikkje ha,
om så han eigu både hus og gard.

(18971 Kvinne 1893, Voss)

Dette er en kveldsscene fra et bruk med en viss størrelse. Det er flere kvinner som driver med kvinnearbeid og menn som driver med mannsarbeid. I scenen over er barna bare med og har det moro, men i andre minner må også barnehendene være nyttige.

Ja kveldane, serleg dei lange vinterkveldane, kunne jamt vera innholdsrike. (...) Far og mor var og flinke forteljarar. Far fortalde gjerne or Bibelen, helst frå D.g.T. Og mor hadde mykje å fortelja frå barndoms-

heimen og om folket sitt der. Og alle dreiv og arbeidde med noko samstundes. Far dreiv mykje å laga tresko om kveldane. For det gjekk hardt på desse, så mange som vi var til å slite. Og brørne kunne drive med å setje i stand selety, rette på sko og snøsokkar o.l. For ingen måtte sitje og "heng fengran". Det var ei skam. Jamvel vi ungane skulle helst ha noko arbeid for oss, når vi ikkje hadde lekselesing da. Ofte vart vi sette til å skjera skav. Bar inn vedkabbar av asp eller rogn, og så sat vi og skjevla av borken. Det var god krøttermat. Likeeins sette far oss til å smi opp rive-tinnar. Heile buntar som vart gøynde til sommars. Klippe filler var og vanleg jobb for oss. Og bomme garn. (...) Ofta hadde vi handverkarar som sat inni stua og arbeidda, skreddarar eller skomakarar. For både klede og sko vart laga heime på garden. Og desse karane var fulle av soger og stubbar av alt slag, frå skrømte- og daudingsoger til siste sladderhistoria. Dei kunne fortelje om skrømt og attergangarar til vi ungane sat berre og hutra og våga mest ikkje gå oppå loftet og leggje oss om kveldene. (17627 Mann, Hemne)

Her er vi også på et bruk med en viss størrelse, og det er i en atmosfære av flittige hender, av ull og lær og sagflis som er i ferd med å bli nyttige husholdningsprodukter, at fortellingene kommer. Skreddere og skomakere kommer inn i den samme sammenhengen. De er også i stua om kvelden og forteller og arbeider. I andre besvarelser blir det bemerket at det som regel var på større gårder at omreisende skreddere og skomakere tok inn. Noen ganger kommer vi inn i mindre folksomme og mer intime rom, der bare foreldrene og barna er sammen om kvelden, og foreldrene forteller for å gi barna kunnskaper om slekten og bygden og om livet og oppveksten til foreldrene.

Når far og mor var åleine med oss borna i kveldsæta, tala dei om hendingar i bygda, om garden sitt styr og stell, men best minnest eg det dei fortalde om sin eigen barndom og ungdom, og hendingar frå gamal tid. Dette tok ei brei plass i deira samrøder og gav oss alt i unge år god kjennskap til vår eiga ætt og slekt. Når så slektningar kom på vitjing, var denne kunnskapen endå meir grunnfest. (18246 Mann, Lindås)

Her er et utdrag som tar oss med til en stue der barn og foreldre *holder skumring*. Man får inntrykk av at de koser seg sammen om kvelden, uten radio.

I min barndom hadde me ikkje elektrisk ljøs, derfor var det vanleg utover vinteren å "halde skumring". Mor og tenstgjenta sat oftast og kara, og far fortalde eventyr ofte, eller eit og anna frå barndomen. Kom farbror

innom fortalde dei gjerne frå barndomen, og det totte me unger var svært gjevt – serleg dersom dei fortalde om alle [spika] sine – t.d. når dei skaut klestampen til fester i filler e.l. (...) Både mor og far var gode til å fortelja, mor var flink til å deklamera. "Reisen til Amerika" vart me aldri lei av å høyra. Elles spela far fela og so song me. "Til Østland vilde jag fara" var glansnummeret, men elles sang me mykje frå Almstads sangbok. Og så kunde far nokre songer som me ikkje vart trøytt av: "Fjerne syd, du skjønne Spanien" var ein. "Der er roser i klosterets have" ein annan, og så var det ein om 3-4 gjenter som vart tekne av kvite slavehandlarar. (17836 Kvinne, Karmsund)

Det var ikke alle som hadde det på denne måten. I noen stuer har det ikke vært så mye prating om kveldene.

I kveldesetun var dei vaksne oftast opptekne med arbeidet sitt og me borna med leksene. Berre når det kom einkvan innom kunne det bli røde om hendingar i bygda, minne frå gamle dagar (også om spøkeri) arbeidslivet, åringa osv. (19457 Mann, Hemsedal)

Kveldssetet er knyttet til vinterhalvåret, da det var lite som skulle gjøres ute, og ovn og lampe trakk folk mot varme og lys. Naturligvis ble det også fortalt historier andre tider på døgnet og på året. Noen steder ser det ut til at praten har gått nesten ustanselig.

Den tid eg var barn var eldre folk mykje meir pratsome under arbeid og kvild, samtalen gjekk so lett og naturleg, det vart tale om ting som ein og annan hadde vore ute for, ulukor, karstykke, overnaturlege hendingar, skrøner, nyheter og mange [andre] ting. (19154 Mann, Øvrebø)

Men vi ser altså tegn til at fortellerstundene endret karakter i vintersesongen. Historiene ble mørkere sammen med årstiden. Frem mot jul ble det tettere med nisser og skrømt.

Etter at arbeidet var slutt for dagen og i helgane kom gards og grendefolket saman og sat og snakke. Om sommerkveldane og i godvers sat dei ute, men i vinterhalvåret gjekk dei mykje til ein annan. Då fortalte dei gamle og eldre om ætter og hendingar i gamle dagar – og eventyr om hulder og trollskap. Eg hugsar at grannekona Steinvor Vinje fortalde så mykje uhyggelig om trollskap og attergangarar at me fælte då me gjekk heimat i mørkret. (17607 Mann, Etne)

I spørsmålet ble det spurt om én situasjon for fortelling: I hjemmet om kvelden når arbeidet var over. De som svarer sier likevel ganske mye mer om hva slags situasjoner det ble fortalt i og hva som ga folk anledning til å begynne å fortelle. Det kan være mange grunner til å fortelle, men ofte er det sånn at den som forteller vil dele en eller annen form for kunnskap. Med barn som spesielt publikum har man fortalt for eksempel lokalhistorie og slektshistorie. Her er fra et hjem i Telemark der det er tydelig at man har verdsatt denne typen kunnskap.

Dei gamle fortalte mange sogur om fedre. I det 17. århundre var det her i nabolaget noko dei kalla gastgiveri, der det blei solgt brennvin m.m. En av mine tip-tip oldefedre hadde tat seg den vane å besøke nevnte gjæstgiveri. Kjerringa blei lei dette og ein kveld tok ho på seg ein kvit skinnfeld og møtte mannen ved ein haug. Mannen blei så skremt att han datt på hua. Kjerringa tok ein omveg og kom heim før mannen. Da mannen kom heim stod kjerringa i gruva å koka graut. Mannen var svært stur om kvelden og mumla noko om – Eg har sett noko i kveld eg Aslaug. Kjerringas spøkeri hadde den virkning att mannen adrig sette sine bein i gastgiveriet meir.

Det blei prata mykje om spreke karar. I 1770 åra var det ein vinter med voldsom snø. Ein av mine forfedre var god skiløper. Hann rann på skia frå Breisås og utover Lia (...) over Bøelva, der låg islakt, og vidare til ein gard, Roteberga, på hi sida av Bøelva.

Det var nok fortalt mange triste historiar. Om ein nabo, Svein Haugen, som omkring 1850 bar dotter si dan lange vegen til Kongsberg. Ho var lam i beina. Svein hadde hørt om ein berømt doktor på Kongsberg. Han hette vist (Boen?) Men doktoren kunne ikkje helbrede gjenta. Han måtte bære dotter si den lange vegen heimatt.
(17603 Kvinne, Bø i Telemark)

Skrønene kan man kanskje se som mer renskåren underholdning. Det kan likevel ligge elementer av oppdragelse i å fortelle skrøner for barn. Barna trenes til å skille mellom fiksjon og fakta.

Han Knut, snikkaren, tok fiskestanga i søvne og gjekk lang veg til sjøen og fiska. Han vakna ikkje før det tok til å regna, men då hadde han fått ei stor hank med fisk. (18246 Mann, Lindås)

De fleste av fortellingene vi hører om, er ikke rettet spesielt mot barn. Det er heller slik at barn er med på steder der voksne forteller til hverandre. Som

oftest er det ulike slag av møter, med naboer, slektninger eller fremmede, som gir anledning til å fortelle historier.

På Tollå gård var det mange slaks folk som ferdedes, der var turister på laksefiske, overordnede forstmenn og veifarende folk, foruten dem som kom innom fra gård og grend i bygden, dertil dreng, tjenestejenter og onnfolk. (...) Fremmede og vidfarne folk hadde alltid nyheter og forskjellige hendelser å fortelle om. (...) Folk gikk nesten hver søndag til kirke vel ikke alltid mest av religiøse grunner men for å spørre nytt. Der traff de folk innen og utenbygds fra, og de som var hjemme spurte alltid dem som kom fra kirken "Ka du fretta?" (20173 Mann, Beiaren)

I onnene hadde vi mykje hjelp, leigejhelp. Og mange kjøpte mjølk og smør av oss – so om kveldene gjekk rødene til vi måtte legge oss. (17636 Kvinne, Åmli)

I skumringstimene høst og vinterkveldene når det kom folk til overnatting, og det var ofte, bar det til å prate om overnaturlige ting. Det var både om skrymt, utburd, hulder og skrøner. (17753 Kvinne, Vefsn)

Når man kom på besøk ble det forventet at man skulle ha noe å fortelle, og likeledes når man kom hjem fra en reise.

Interessant var det når faster hadde vitja slekta kring heile Voss haustartid og kom att og fortalde kor dei alle levde. (17615 Kvinne, Voss)

Hans Eiriksrud var ein flink forteljar, og han kunne sitja heile kvelden og fortelja om si oppleving på ein Kristianiatur da han vart innlagt på Rikshospitalet. (17784 Mann, Folldal)

Fattige gamle som gikk på legd var i grunnen alltid på besøk, men kjente seg ikke nødvendigvis så veldig velkomne. De kan ha opplevd det som en plikt å bidra med fortellinger.

[Ein kar som heitte Guldbrend] var vorten gamal og måtte gå frå gard til gard på leigd. Han var kunnig i skrifta, var flink til å fortelja og kunne ein masse eventyr. For oss borna var det moro når me fikk han til å fortelja. Ein gong var han komen til kongsgarden om kvelden og måtte gøyma seg, smatt so inn i ein stor dyngje med hamp og stry, og der vart teken til føreladning i kanona, då dei skulle saluttera for Kongen og fauk over alle fjell

og dala nedat på Mulamyri der han Simo på Holten fekk fiska han oppatt og soleis fekk eg denne kuglen på ryggen som de ser.
(18087 Mann, Leikanger)

Me hadde eingong ein lægdekall og han var me barna så glad i for han hadde så godt humør og kunde fortelja åt barna. Det var ei rik gjente på Vossastrandi. Ho var brur og då ho reid over Ausbrekkebrui (?) tok ho ei venskapsring av handa og kasta den ned i fossen og sa, så umogleg som det er at denne ringen kan koma att, so umogleg er det at eg kan verta fatig. Ringen kom att, hennar mann døydde og fatigdomen kom ogso med tidi. (17623 Kvinne, Voss)

Ved forskjellig dugnadsarbeid kom naboer sammen. De store bakedagene var tydeligvis viktige anledninger for fortellinger. Dessverre spurte ikke arkivet om slike fortellersituasjoner i undersøkelsen. Når tre medarbeidere uavhengig av hverandre likevel velger å skrive om bakingen, da må det ha vært minneverdige dager.

Borna gledde seg vår og haust når bakstedeiene kom. Då var det baking ei vikes tid i eldhuset. Bakstedeiene skulde ha god mat og sterk kaffi og sukker og kaker skulde serverast deim fleire gonger mellom dei vanlege måltida. Men så var der liv i eldhuset med dei var der. Borna gjekk gjerne ærend i mellom så dei fekk høyra litt av bygdenytt dei og, både sjukdom, død og truloving og ting som skulde helst vera dulde for barneøyro.
(17615 Kvinne, Voss)

Bakstekjerringane kunne visur som dei song når dei sat i eldhuset og baka. (18015 Kvinne, Rauland)

Serleg gildt var det når det var flatbrøbaking i to dagar, då gjekk røda om laust og fast. Bakarprat og mjølkarskravl må ikkje oppad-takast, sa dei.
(19940 Kvinne, Vanylven)

Å reise rundt på besøk kunne for noen være en del av yrket, og det å komme med nyheter og historier har vært noe av det som gjorde reisende velkomne. Vi hører om kloke folk, som blant annet tok på seg å helbrede folk og dyr. For menn i et slikt yrke har nok det å omgi seg med en aura av fantastiske historier også vært en del av markedsføringen.

Det var den tid ein del originalar som for gard og bygdimellom. Ein av dei var kvaksalvar Vise-Taddeiv. Han for austyver til Telemark og vestover til Suldal, Røldal og Hardanger. Og han hadde mykje å fortelje fra ferdene sine – og om koss han hadde gjort god att den eine og den andre. Han var ikkje skrivefør, og eg minnest eg fekk arbeid med å skrive for han. Ein annan var Bjørn Øvertveit, han var kvakksalvar og dyrlækjar, dreiv og med å jalka hestar (kastre dei). Han kom alltid om kvelden køyrande til gards og det var sjølv sagt han fekk hus. Han hadde og mykje å fortelje helst fra ytre dalen når han hadde vore på ferd. (18639 Mann, Valle)

I mange bygder har skreddere og skomakere tatt inn på gårdene. De har vært en slags besøkende, og med det kom fordringen om å fortelle. Vi får høre om skreddere og skomakere som var dyktige fortellere.

Når skomakaren, han Anders, kom og laga oss nye skor, var det vel høg-tid. Han ville ta oss med tengene og stikka oss med sylane sine når me kom i vegen for han, men om kveldane fortalde han om tussar og troll slik at me var redde å stikka føtene i skuggen under bordet. Han fortalde at når lynet tende eld i skogen så var det ingen som kunne sløkkja den elden, det var berre lynet sjølv som kunne gjera det ved å slå ned i sin eigen brann. (18246 Mann, Lindås)

Når skomakeren kom ble det liv. Han var flink til å fortelle, og da kunne vi sitte hele dagen og høre på han. Det var jakthistorier og spøkeshistorier og om karstykke fra gamle dager. Historier om bjørnejakt og om fiske likte vi å høre. (17740 Mann, Balestrand)

Skomakaren var han Ola Finnesteigen, syskenbarnet vårt. Han arbeidde sko til heile flokken. Når me borna var åleine inne med han, sa han at han skulle spennja i taket (i ein av bjelkane) men då laut me blunda att. Me kneip samvetsfullt att augo, og da høyrede me kor skoen small i bjelken! Skrøner fortalde han og, men gav dei ikkje ut for å vera sanning. Like eins om huldrafolket. (18971 Kvinne 1893, Voss)

Av håndverkere hadde vi av og til en sypike. Hun var meget munter og fortalte gjerne stubber og skrøner. Vi hadde også skomaker i huset, gjerne om høsten. Han var en bemerkelsesverdige person. Hans mor hadde vært bygdekokke og gutten begynte tidlig å være med henne. Han så og lærte meget og ble med tiden kjøgemester. I mange mange år var det vel neppe et bryllup, en begravelse eller et større gjestebud her i

bygden uten at han var med å stod for. (...) Han var meget belest og eide selv mange bøker. Han fortalte meget, både overnaturlige oplevelser og skrøner, men jeg hadde mindre søsken å passe og fikk ikke så ofte fri til å gå opp til ham for å høre på. (20051 Kvinne, Askim)

Det kan kanskje være nødvendig å legge til at det tross alt har vært mulig å holde på som skredder eller skomaker uten å fortelle historier.

Skreddaren som mest for rundt på gardane var dauvstum og kunne ikkje fortelje noko. (17679 Mann, Hareid)

For skrepppekarene, som gikk gjennom bygdene med butikken på ryggen, var det å formidle nyheter helt klart en del av arbeidsbeskrivelsen. Blant varene i skreppa hadde de gjerne skillingstrykk som på vers og rim fortalte om det siste grufulle mordet eller den siste tragiske ulykken. For å slippe over dørterskelen og for å få kundene i humør til å handle, skadet det nok heller ikke å kunne varte opp med noen dramatiske nyheter.

[Skrepppekarene] for land og strand rundt og hadde meget nytt å fortelle. Det var alltid spennende når de kom til gårds. Erfarne karer som de var fortalte de gjerne nyheter, det gjorde folk i godt humør. (20173 Mann, Beiaren)

Takladokkjen var skreppekar og låg då på visse gardar, ei vika om gongen. Han hadde oppvarma fint rom på Flettne kvar gong han budde der, og det var festleg for borna. For han hadde alltid noko å fortelja. (17615 Kvinne, Voss)

Ein omvandrande kramkar viste mykje å fortelja. Han hadde vore sjømann men falt ned og øydelagte eine foten. Han hadde også vore skulemeister og fortalte soge frå skulestova. Dessuten fulgte han med i politiken. (17656 Mann, Time)

Kom det fremmede fortalte de nytt fra andre steder. Særlig var der en kramkar hvis navn jeg ikke husker, som fortalte særlig ulykker på en så drastisk måte at det flere ganger hendte kvinner besvimte. (17685 Mann, Nordreisa)

I en besvarelse får vi også se en annen sammenheng mellom handel og fortellinger.

I 1890 åra og utetter 1900 talet heilt fram til 2dre verdskrig var butikkane i dei små bygdesentra bode børs og nyheitsbyrå og diskusjonsklubbar. Der sat gamle og unge, prata og diskuterte og sogene som vart serverte var legio, med tobakks-sausen small ned i spyttebakkane. Og midt i detta sat borna med øyro og augo på stilkar. Høgsesongen for desse bygda-børsane var dei lange haustkveldane når onna var unnagjordt og silda enno ikkje var kome. Slik var det iallfall her ute i kystdistrikta som eg er best kjend. (17679 Mann, Hareid)

Butikkene var jo naturlige møtesteder. For reisende var det et sted man måtte innom, både hvis en skulle proviantere for en reise ut av bygda, eller hvis en tilreisende trengte å orientere seg, for eksempel om hvor folk bodde.

Jeg skrev at spørsmålet som ga anledning til disse svarene var nokså åpent, i hvert fall hvis vi sammenlikner med de andre spørsmålene på listen. Det lå likevel føringer i spørsmålet, for eksempel til når og hvor en befinner seg i svaret. Det blir spurt om fortellersituasjoner om kveldene, og ikke til andre tider på døgnet. Det er underforstått at barnet befinner seg i hjemmet (på gården). Det er selvsagt gode grunner til at det ble spurt om nettopp dette. Forskeren som har utformet spørsmålet visste at dette var en viktig situasjon for fortellinger, som ble endret i løpet av livene til de som svarer. Men det vi får vite når svarene bryter rammene i spørsmålet er ofte enda mer verdifullt. Scenen rundt oven eller rundt lampen, kanskje med naboer på besøk, kanskje med skredder eller skomaker som losjerer på gården, den kjenner vi nokså godt fra før. Det som hendte i eldhuset når bakstekonene kom og hvordan det var i butikkene i de små bygdesentrene om kveldene, det har vi hørt mindre om. Når svarene går ut over det som ligger i spørsmålet sånn som dette, da kan vi få nye innfallsvinkler til å forstå hvordan fortellerkulturen var på norske bygder i tiden omkring år 1900, og hvordan barna opplevde denne fortellerkulturen.

Sjangrene

Den siste delen av denne lille undersøkelsen skal handle om hva slags fortellinger som ble fortalt. Her lå det også føringer i spørsmålet. Det er rimelig å oppfatte listen over ulike slag av fortellinger (eventyr, overnaturlige opplevelser, skrøner, nyheter osv.) som en prioritert liste med synkende verdi, der eventyr er mest verdifulle og nyheter er minst verdifulle.

I studiet av folkediktning var det en godt etablert sannhet at eventyrene hadde stor kunstnerisk verdi. Fortellinger om overnaturlige opplevelser, som folkloristen ville kjenne igjen som ulike typer sagn, ble også vurdert som verdifulle. En

god del av de som har svart stiller opp sine egne lister over hva slags fortellinger de fikk høre. Her er et eksempel:

Det var alt mulig ein tala om, politikk, skrøner, spøkelses, nyheter i grenda, noke frå den tida her var ulv og bjørn o.s.b. (17677 Mann, Sokndal)

Denne listen speiler tendenser i materialet. I listen blir ikke eventyr nevnt, og det er da også ganske få av de som skriver som sier noe særlig om eventyrfortelling. Nyheter blir nevnt to ganger, både i form av *politikk* og i form av *nyheter i grenda*. Fortellinger om bjørn og ulv står som en egen sjanger. Her er et annet eksempel på en liste:

Der fortaltes nytt og gammelt, hendinger i bygden, eventyr. Noen kunde også si noen alvorsord og ofte sang man både verdslige og religiøse viser. Populære var viser som ble diktet om ulykker. Kom der fremmede ble disse utspurt. (22637 Mann, Lyngøy)

Her er eventyrene med, men nyhetene er sterkere fremme. I dette miljøet var det religiøs forkynning i kveldssetet, og det ble sunget mye. Eksempelet med sanger om ulykker viser sangen som en fortellende uttrykksform. At også eventyr ble fortalt kunne vi se tidligere, da det var snakk om legdekaller. Her fikk vi høre en skrøne (om fortelleren som ble brukt som forladning i en av kongens kanoner) som er best kjent som avsluttende rammefortelling for eventyr. Vi får også enkelte andre mer direkte opplysninger om eventyrfortelling.

Eventyr hørde eg mange av, både dei Asbjørnsen har samla og ei heil del som ikkje er prenta, da dei er temmeleg grove.
(17603 Kvinne, Bø i Telemark)

Min mor var meget flink til å fortelle, men mest eventyr og sagn hun hadde lest, bl.a. en masse fra 1001 natt. (20051 Kvinne, Askim)

Eventyr fortalt av voksne var ikke vanlig, men barn fortalte eventyr til hverandre. Kanskje eventyr de hadde lest (reklame i kaffepakker f.eks.)
(20863 Mann, Skjerstad)

Det er jo ganske klart at det har variert fra sted til sted og fra hus til hus hva slags fortellinger som har vært de vanligste, og i svarene ser vi at enkelte sjangere har vært spesielt populære i visse lokalmiljøer og hos visse fortellere. Noen har hatt en forkjærlighet for sørgelige kjærlighetssanger.

Tenestegjentene kunde ofte slike sørgjelege kjærleikssonger. Ei av fasterne mine kunde eit utal av slike, men eg hugsar ikkje ei einaste. (17836 Kvinne, Karmsund)

Jeg hadde en gammel tante som sang for meg "Hjalmar og Hulda" og andre sørgelige kjærlighetsviser. (17554 Mann, Alta)

Andre har først og fremst fortalt skrøner og jugehistorier.

De meste historier jeg husker var da min onkel Hans og husmann Per Larsen møttes, for da var det mannjevning og det vanket alltid historier, en del nokså utrolige. En gang disse to kappedes kom de til at Hans fortalte om ett tilfelle i Finmarka at de fikk hvalen så tam at den kom i fjæra og ble melket både kveld og morgen, men da sa Per Larsen: "No ska eg gang heim" tok han lua å la på dør. (17709 Mann, Nesna)

Fortellinger fra soldatlivet fremstår som en egen sjanger.

[Bestefar] fortalte ofte fra den tia han var soldat i de norske hjelpetropene som lå i Skåne i 1860 åra – de tropper som skulle hjelpe danskene i krigen mot tyskerne. Han fikk vende om i Skåne. Men han fortalte at østerdølene måtte marsjere landevegen fram og tilbake. (17576 Mann, Tynset)

[Det ble fortalt om de] mange gamle soldater som var med i krigen 1808 og 14 og som de husket og kjente. (17684 Mann, Ø. Gausdal)

En annen type fortellinger som gutter og menn har satt stor pris på, er jakthistorier, særlig om rovdyrjakt.

Far var jeger, og det som var stas var når han og en eller annen nabo slo til og fortalte om sine opplevelser i skog og fjell. (17576 Mann, Tynset)

Vaksne kunne fortelja frå gamle dagar, frå deira eigen barndom, t.d. den tid dei gjætte. Kanskje hadde dei sett bjørnen og. Ellers kunne dei gamle fortelje om bjørnejakt og bjørnesoger i det heile. (19169 Mann, Snillfjord)

Vi får også noen prøver på slike jakthistorier.

Det var om bestefar som var bjørneskyttar og om bjørnen som med ein stor stein i famnen sekte seg ned i eit vatn etteratt han var dødeleg såra av eit sjølvskot bestefar hadde sett ut. Kor han fann far etter bjørnen og fann han att i vatnet. (18246 Mann, Lindås)

Han fortalte om jakt på bjørn, varg og andre vilddyr. Blant annet hvordan Hans Olsen Lille jordfødt 1810 (utvandret til USA) engang i 1850-årene kjørte nedover bygden om vinteren en ettermiddag, for på nedovertur å overnatte hos Peder Olsen på Rengård. Det var fint kjøreføre og fullmåne. Det var ingen ordentlig landevei enda, men de kunne kjøre på den islagte Beiarelva på milelange strekninger. Kommet nesten til Rengård der han måtte kjøre over en furumo med store furutrær og kratt, begynte hesten å bli urolig. Hans skjønnte straks at der var varg i nærheten og grep børsa mens han strammet tøylenes for å stagge hesten. I det samme kom der frem bak noen busker en stor varg. Han fikk så hvitt ta sikte og skyte, da hesten skremt av vargen og knallet av skuddet satte i vildt firsprang og ikke var til å stanse før den stod foran stuedøren til Peder Olsen. Hans fortalte Peder hva som var hent og mente han traff vargen, men at denne forsvant bak buskene den kom fra. Om morgenen var Hans tidlig på vei nedover bygden, og bad Peder gå å se etter vargen. Han tok for sikkerhets skyld sin bjørnebørse med og gikk til stedet der var oppgitt, og der bak busken lå den, en riktig ruse-varg. (20173 Mann, Beiarn)

Hva slags historier man har hatt å fortelle har naturligvis vært knyttet til miljøet man har levd i og de sosiale forholdene man har levd under. Tidligere møtte vi legdekallen som fortalte om den hovmodige rikmannsdatteren som trodde hun aldri kunne bli fattig, men der tok hun sørgelig feil. Tjenestejentene som gjerne sang ulykkelige kjærlighetssanger viser vel en tilsvarende sammenheng mellom livsvilkår og fortellingsinteresser. Bjørnehistorier fantes nok først og fremst der det var bjørn å treffe på. Ved kysten har fortellingene ofte handlet om sjøfart og fiske.

Det var helst i skumringen før lampa blei tent at de voksne satt og samtalte. Da kom gjerne noen av naboene inn, og samtalen angikk for det meste fisket: om hvor de hadde vært med bakkene (tinene), om det var på Hullegrunnen de hadde truffet kolja så grovt, om det var utsikter til værforandring siden vannet gikk så opp og det av den grunn måtte være vestlig kuling i sjøen. (17597 Mann, Oddernes)

Folket på disse kanter hadde reist mykje, både på fiske, vore til sjøs og i Amerika. Og så vart det fortalt om sigling og forlis, og me som var born hørde så spent på at torde mest ikkje pusta. (19243 Mann, Austrheim)

Jeg kan huske en skipper var hjemme. Denne hadde en skøyte. Han gikk i fraktfart. En kveld kom han hjem til oss og fortalte hårreisende fortellinger om alt som fantes på skøyten, underjordiske, draug, troll og andre skapninger. Vi satt og hørte på ham. Vi var jo litt skremt da vi skulde legge oss. (17770 Mann, Kvalsund)

[Bestemor] var flink å fortelle. Det som eg best husker var om en stor skute som kom opunder øen Silda for å få los om bord, der var nemlig lossted der og los Vilhelm Seilden gjekk om bord. Det var et forrykende uvær, ret storstorm av verste sort. Då losen steig om bord blev folk var at en liten pusling steg i land. Slikt varslet forlis. Og ganske riktig, skuta strandet ved Venøystranda på et sted dei kalla Mannebeine, en udsatt strand med sjøbur. Alle som var med kom bort. Bare nokre vrakrester blev funden. (17751 Mann, Selje)

Nyheter har alle vært interessert i, også etter at avisene var godt etablerte som nyhetskanaler. Det var tross alt ikke alle som hadde aviser. I tillegg måtte nyhetene drøftes og sammenliknes med andre erfaringer og historier.

Jeg var jo en stor læsehest og straks jeg hadde læst avisene måtte jeg bort i et par nabogårder for å fortelle nytt. (17685 Mann, Nordreisa)

Først og fremst ble avisenes nyheter kommentert. Det var helst når naboe ne kom innom, mellom husets folk var det ikke så mye prat om slike ting. I 1912 da Titanik forliste hadde vi et verdenskart hengende på veggen i stua, der ble forliset diskutert og kommentert vel og lenge. Min onkel hadde en søn tilsjøss, og vi fulgte alltid med på kartet når det kom brev eller kort som han gjerne sendte fra hver havn de anløp. (17709 Mann, Nesna)

Noen veldig klare grenser mellom nyheter og andre sjangre tror jeg ikke vi kan snakke om. Som vi har sett kunne for eksempel en nyhet om et forlis lett bli en fortelling om overnaturlige opplevelser. Nyheter om et tragisk drap kunne bli til en sørgelig kjærlighetssang. Det var heller ikke noen veldig dramatisk grense mellom nyheter og lokalhistoriske og slektshistoriske fortellinger.

Man kan ikke unngå å legge merke til at fortellinger om skumle og overnaturlige hendelser gjør seg sterkt gjeldende i disse svarene. Avslutningsvis vil jeg se litt nærmere på de skumle fortellingene. Har de virkelig vært så vanlige som svarene gir inntrykk av? Her kan det spille inn at vi har å gjøre med gamle folk som ble spurt om opplevelser i gamle dager, og at de dermed kan ha behov for å vise frem slikt som var annerledes før. Det at folk var mer overtroiske er noe som lett kan passe inn i hvordan man tenker seg gamle dager. Temaet blir takk-nemlig å fortelle om. Det kan også spille inn at det vi får høre er barndomsminner som ligger nesten et helt liv tilbake i tid. Det kan hende at de skumle historiene huskes best og at de derfor får nokså stor plass i disse opptegnelsene, uavhengig av hvor ofte man fikk høre dem. Det er mange som forteller om hvordan skumle historier gjorde inntrykk på dem i barndommen. Fortellinger om spøkelses og underjordiske rett før leggetid kunne gå ut over nattesøvnen.

Når utboren var ute og for dei myrke haustnæter – da burde ei taka seg ivare. Novatrollet var heller ikkje å spøkast med. Det hende nattisvevnen vart uroa av sovore når det var ute på sine tokter. Då var det betre å finna handi til mor og far i mørkret. (17628 Mann, Volda)

I blant ser det nesten ut som det kunne gå sport i å skremme barna.

Det var også andre som fortalde. Gjerne når mor var i fjøset. Sogur om attergangarar og deidlegastar og anna fælt. Det var veldig spanande, men til å skamskreme borna med. Eg hugsar eg sat i benken heime og nilydde. Eg var så redd at eg torde ikkje hengje føtene ut over benken. Eitkvart kunne ta i dei. Derfor sat eg på dei. (18015 Kvinne, Rauland)

Det ble fortalt om bestemte steder der det skulle ha funnet sted mange skumle hendelser.

Farmor fortalte om tuskallan, det var vist mye av dem i Stordalen, å dem kunde være greie å ha med å gjøre hvis man ikke kom til å fornærme dem, men gjorde en det var dem svært hevngjerig. (20040 Kvinne, Skogn)

Når det gjaldt overnaturlige ting, spøkelses, var det særlig utenfor Berg steinkirke som den gang lå i ruiner, man hørte og så mye rart. (25293 Mann, Brunlanes)

Hvis en måtte ut om natten kunne mørkredselen være plagsom. Ganske mange forteller om at skrekken kunne bli sittende i kroppen og at den kunne være vanskelig å bli kvitt.

Smeden Gjermund Rike var so ordhag og nytta mykje bokstavrim. "Det var som eld og eimyrje." "Det var so slikkande slett og sleipt." "Det var slik ein velsike. Det lynte så." O.l. Det var so det gjekk kaldt ned over ryggen når det var mest spanande. Etter slike røddor måtte me ha fylgje når me hadde ærend ut, og når me skulde heim att når me hadde sete i grannegarden. Kanskje dei berre sto ute ei stund med me sprang heim-over og var komne so langt at me ikkje kunde venda. Eg minnest eg sprang og sprang til eg fekk levrehogg. Eg torde aldri sjå meg attende. Og når eg kjem til slike stader der det spøkte, so kjenner eg enno uhug til å fara der etter det har vorte myrkt. (18639 Mann, Valle)

Personen under mener de skumle historiene har bidratt til å mane frem spøkelsene, og han mener det var slemt og uforstandig å fortelle slike historier til små barn.

På eigedomen var det kyrkjegard med gravplass. Kyrkja vart riven og sleggen saman med ei annan kyrkje i 1747. At det vert fortalt mange skrymslehistorio den tidi seier seg sjølv, um folk som gjekk att o.s.v. Sjølv meinte eg at eg såg ein slik drauv ein kveld. Dette plaga meg lenge etterpå. Når eg um kveldene hadde vore på grannegarden kunne eg ikkje gå vegen heimatt, men måtte gå over marki. Eg var redd eg skulle møte drauven. (...) Det var mange slags folk som ein kunne høyre slike historier av. Men dumt er det å lata mindre born høyre på slikt. (17665 Mann, Vestre Slidre)

Han er ikke alene om slike tanker. Det er tydelig at det har gått en diskusjon om å skåne barna for de skumle fortellingene. Kampanjen mot spøkelseshistoriene er blitt ført både fra kristent og fra psykologisk ståsted.

Om kveldene ble det fortalt mange spøkelseshistorier. Hjemme hos oss var det ikke tillatt, men vi hørte dem andre steder. (17685 Mann, Nordreisa)

Spøkjelsesoger hørde også med til underhaldninga om kveldane, men det var dei varsame med og orda vart kviskra. Vi borna måtte skånast.

(...) Med omsyn til eventyr og sogor av ymse slag so var det av mange rekna for v as og n arast synd i  arene kring 1890. (17679 Mann, Hareid)

En arbeidskar vi ofte hadde sat hele kvelden og fortalte skr oner og sp okelseshistorier, men vi ble ikke det minste f elne av   h ore p , for far og mor hadde sagt oss p  forh and at alt han fortalte var putter l gn.
(17641 Mann, Fister)

I min heim var det bestefar som var flinkast   fortelja. Han fortalde aldri eventyr eller trollsegner. Det var helst om eitkvart hende fr  d  han var liten eller f re den tida, han fortalde om. I den tida lika ikkje dei gamle   fortelja om trollskap, for slikt h yrde ikkje til kristendomen.
(17673 Mann, Bjerkreim)

Har sp okelseshistoriene virkelig v ert s  vanlige? Enkelte r ster hevder noe annet. Her er en som tar skreddere og skomakere i forsvar. De var redelige, fornuftige og hardt arbeidende folk, og slett ikke s  overtroiske som noen vil ha det til.

H ndverkere, skomakere, skreddere og skinnfeldmakere for g rdi mellom. Men det de snakket om var forskjellige hendelser fra deres arbeide i skog og mark og heime p  sm bruket. (17869 Mann, Sings s)

Men det er vanskelig   tenke seg at alle vitnesbyrdene om lidenskapelige fortellere av sp okelseshistorier skulle v ere tatt ut av luften.

Arbeidsfolket og tenarane p  garden fortalde gjerne f elslege soger.
(18566 Mann, Nedstrand)

Det var helst bestemor eller andre eldre kvinnfolk som fortalde, om hulder og draug, om kor det sp okte ved kyrkje og kyrkjegaren, om f revarsel om d d og eldebrand, p  sj  og land. (17626 Mann, Sande)

Om vinterkveldane samla vi oss skiftevis i stovene, og dei gamle fortalde om deira gamle fedrar, om svolt, krig og fattigdom, og s  – om trollskap og skr mt, for det trudde dei p , og mange av dei gamle heime var reine meistarar til   fortelja. Me borna sat reint med anden i halsen n r me fekk h yra om alle dei f rlege skr mteplassane, og me vart ofte s  m rkredde at me reint skalv. Ein omreisande rosem lar, Olav Verslamo fr  Kvirusdal, visste s  mykje om  nder, skr mt og s vore. Bestefar (f. 1822)

var svært ovtruisk. Han kunne binna vapsen (binde kvefsen) og han hadde sett i eit brydlaup i Eiken at den eine spelemannen tok lyden av fela fra medtevlaren sin. Bestefar hadde og vore ute for åtak av mara (ei vanånd frå Helvite). Han fekk ho frå seg med desse orda: "I Guds namn, gå til den staden du er komen frå." (17640 Mann, Laudal)

Det kan godt være at denne medarbeideren har rett i at bestefaren var overtroisk. Vi bør likevel være åpne for at folk kan ha hatt ulike grunner til å fortelle skumle historier. Det gir jo en pekepinn at skumle historier ofte blir kalt *skrøner*. For en forteller som ikke trodde på dauinger selv kan det likevel ha vært et poeng å prøve å få andre til å tro på dem. Vi ser også at fortellinger om mystiske opplevelser gjerne blir fortalt uten noen egentlig løsning, men på en slik måte at man ikke skal utelukke et møte med noe overnaturlig. En av medarbeiderne gir to eksempler på slike mystiske opplevelser, som man kunne fortelle for hverandre om kveldene.

Eg hugsar ei slik oppleving da eg var i 12 åra. Ei syster og eg skulle i fjøset – det var på vårparten og i skymringa om kvelden – då høyrde me ein som hogg om lag 100 m. frå husa. Og me såg den som hogde opp i ei stuv. Såg ein mann i blå trøye og armen som førde øksa. Lag ikkje noko sers i det, me trudde det var einkvan som var og fann seg emne til eit-kvart. Men det synt seg seinare at ingen hadde hogge. Eg grunna mykje på dette. Dei eldre meinte det var fælska som hadde teke oss – for me var fælne både tvo. Men det var me ikkje i dette høve. Noko ovanfor dette var der ein liten dal. Den vart kalla "Halvars hola" og det var ei søkk i jorda som etter ei grav. Eg kunde ikkje fri meg for å setja desse tinga saman. Men har aldri høyrte at nokon kunde vera gravlagd der. Men noko mystisk var og so det.

Tek med eit anna hende og. Dei gamle sa at haren dansa jonsoknatta, og jonsokdag eg kom forbi ei lita sletta var der ein opptrokka ring midt på. Ringen var om lag 1 ½ m. i tvermål og sirkelrunn og ein 12-13" breid. Den såg heilt ny ut. Ved sida inn til ein fjellvegg var der ei "dyregrav" mura av stein, ca 2 m. lang og ca 60 cm. høg og brei. Dei sa det var å fanga mår i. Om ringen sa dei vaksne at det var eg som fabulerte. Men eg ser den for meg den dag i dag. (17620 Mann, Madla)

De to fortellingene tar ikke endelig stilling til om det var et spøkelse de to barna så, eller om haren virkelig danset jonsoknatten, men de åpner for diskusjoner om slike spørsmål, der også andre kan bidra med fortellinger som opplyser og drøfter temaene. For folk som gjerne brukte fortellinger til å komme i kontakt

med andre, har spøkeshistorier vært en takknemlig sjanger å bruke, for å invitere til diskusjon og til utveksling av fortellinger.

En tigger fra Setesdalen fortalte om stygge skrik som man hørte oppe fra heia. Det lød som sårt barneskrik, og man mente det var en jente som hadde født i døgsmål og drept barnet som var årsak til skrikene. Han selv trodde mindre på slikt og mente det kunne være en revemor som skrek slik. (17641 Mann, Fister)

Å illustrere hvor overtroiske folk var i gamle dager kan jo i seg selv være et poeng med å fortelle historier om hulder og spøkelser.

Min bestemor fortalte at da hun i 1840 åra kom tilgårds som ungkone, ble hun tilholdt å si høyt og tydelig: Fól dåkk unna her no – hvis hun etter mørkets frembrudd skulle slå varmt skyllevann ut. Hun lo av påbudet, verre var det ikke. Det var underjordingene det gjaldt. (17576 Mann, Tynset)

Men noen ganger kan man også lure på hvor dypt overtroen stakk.

Min bestemor hadde mange episoder om Lucifer, gjerne i forbindelse med Luther, men jeg husker også at hun fortalte at noen hadde sett han kom inn til en mann som lå i senga og skulle dø. Da kunne de se Lucifer som en skygge gli langs veggene. Jeg har siden undret meg om dette, for min bestemor var virkelig intelligent og et friskt arbeidsmenneske, som dro laksegarnene for min far når han ikke hadde anledning i makrellfisket, like til hun var 80 år. (17597 Mann, Oddernes)

Her er en fortelling som slutter med at helten (medarbeiderens far) overvinner både sin egen frykt og forfedrenes tro på spøkelser og skrømt.

I dei lange vinterkveldane, serleg før det elektriske ljuset gjorde sitt inntog (her 1918) kunne både foreldre og besteforeldre fortelja mange ting, som var både interessant og spanande. Skal gjengi noko far min fortalde om kva som hende han ein mørk haustkveld. Jau, han og bestefar hadde vore å dreie line ein dag, og når dei kom att, så hadde dei lagt linene i små rue oppå nausttelet. (Ei lina er 200 favnar lang m. 100 angler på.) Naustdørene hadde dei lete stå opne når dei gjekk heim. Seint på kvelden tok det til med kuling og snøkava, og far gjekk då til nauste for å lata dørene att. Med det same han kom innom døra, så vart det eit fæla leven

inni nauste, som om alle vonde vette var slept laus. Han snudde om, og tok peiling på døra og kom seg ut så snart han kunne. Komen i kring 20 m. frå naustet stogga han og lydde etter, men då var det heilt stilt. Han var ikkje så kveppen av seg, so han tenkte han fekk gjere eit forsøk igjen, og sette kursen mot nauste; men det var om mogleg endå verre denne gongen, og han måtte atter ein gong koma seg ut derfrå. Denne gongen stogga han nokre skritt frå naustdøra og høyrde etter, men høyrde ingenting. Heilt stilt. Han stod ei lita stund og lurde på kva i all verda dette kunde vera. Og med oppbydelse av heile si viljekraft tok han bestemmelse om at dette måtte han til bunns i. Han gjekk på ny innatt i nauste, og bråket var ikkje mindre enn før, men han gjekk med faste steg til han kom der til som lina låg, og da vart han vár eit lite dyr som var komen fast i ein angel på lina. Etter nærmare ettersyn synt det seg at det var ein røyskatt, som hadde funne eit agn på lina, og bete over det, og so var det ein angel inni agnet, og dermed vart røyskatten hengande fast. Solenge det var stilt helt han seg roleg, men so snart han høyrde nokon kom inn i naustet vart han redd og vill. Det var sikkert litt felsleg å vera åleine der i mørke nauste under slike tilhøve, og litt av ein viljestyrke måtte han ha, som sku oppklara det. Han far sa soleis at han måtte ha teke det for skrømt om han hadde gått heimatt den kvelden utan å ha undersøkt nærmare. (18205 Mann, Fjell)

Blant de mange grunnene folk kunne ha til å fortelle skumle historier kan vi også ta med *vanen og tradisjonen*. Folk kjente de mørke høstkveldene som anledninger til å få seg et godt gys. De som hadde sansen for draug og hulder møtte sesongen med forventninger. Mye av det vi gjør i julen skal minne oss om gamle dager. Vi setter opp julenek, baker goro og krumkaker, pynter med halmstjerner, tenner julelys og synger de gamle sangene. Her på Norsk Folkemuseum, og på utallige andre museer rundt om i landet, strømmer folk til for å oppleve noen snev av en gammeldags jul. Mange trenger nok en slik forbindelse med gamle dager for å komme i julestemning. Selvfølgelig er det begrenset hva museene kan klare å formidle av julestemningen som fantes før, og det er kanskje heller ikke alt gammelt vi ønsker å bevare. Men en riktig gammeldags jul får man nok ikke uten et aldri så lite julegrøss.

Fortellinger om skrømt var vanlig emne, helst i jula, og vi satt så spent som om gjenferdene skulde titte fram av hver krok. Ett talglys eller en 6 linjers lampe var belysningen. (17709 Mann, Nesna)

God julehelg – godt nytt år

Kari Telste   Audun Kjus   Line Grønstad

Eli Irene Johnsen Chang

*Norsk etnologisk gransking
Oslo 2011*

ISBN 978-82-91161-38-9

ISSN 1500-0966